

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i85.1873>

А. А. Страшок

## ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЮ СПРИЯННЯ КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННЮ

**Постановка проблеми.** Відповідно до ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України) серед основних завдань кримінального провадження виділяють такі: забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинний не був обвинувачений або засуджений. До осіб, на яких покладається виконання завдань кримінального провадження, поряд з основними суб'єктами кримінального провадження (котрі володіють владно-розпорядчими повноваженнями й від яких залежить рух кримінального провадження), відносять суб'єктів, що здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню. Ці особи залучаються на підставі кримінального процесуального закону та виконують важливі, а іноді й вирішальні, завдання.

До суб'єктів, котрі здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню, відносять: свідка, понятого, перекладача, спеціаліста та експерта. Ці особи є (як правило – виняток в окремих випадках може стосуватись свідка) нейтральними, незацікавленими та неупередженими до будь-якої сторони кримінального провадження.

На сьогодні правове регулювання цих учасників має певні недоліки, що потребують вирішення, а законодавство, зі свого боку, – вдосконалення. Значну роль у дослідженні стану й напрямів розвитку будь-якого явища відіграє ретроспективний аналіз. За його допомогою можна виокремити певні історичні періоди, порівняти їх стан і зміни окремих елементів, а також зробити висновки про майбутній розвиток цього явища.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідженню питань становлення і процесуального статусу окремих суб'єктів, котрі здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню, було присвячено багато уваги з боку вчених процесуалістів. До них відносять М.Г. Щербаковського, А.В. Дудича, Є.О. Гусаченко та інших. Проте поза увагою науковців залишилось дослідження історичного розвитку правового статусу цих суб'єктів як системи.

**Метою статті** є дослідження історичного розвитку правового статусу суб'єктів, які здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню з метою законодавчого вдосконалення цього статусу.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Суб'єкти, котрі здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню, відіграють неабияку роль для провадження. Не буде помилковим зазначити, що у своєму розвитку ці учасники пройшли довгий шлях. Уперше про них стало відомо задовго до розвитку цивілізованого світу, становлення державності та права.

Свідок як учасник процесу з'явився ще у VIII–VI ст. до н. е., під час колонізації Північного Причорномор'я. На той час у містах-державих Північного Причорномор'я функціонували суди, зокрема й суд присяжних. У судочинстві брали участь судді, обвинувачені та свідки [4, с. 32–36]. Згадки про свідка є і в Ольвії, античному місті-державі. Суд складався з кількох відділів, кожен із яких видав певним колом питань. У судочинстві також брали участь судді, обвинувачені, свідки [9, с. 15–21].

За часів Київської Русі панував обвинувально-змагальний процес, який регулювався Руською Правдою, а учасниками цього процесу виступали суб'єкти, які є предметом поданого дослідження. Одним з основних доказів були свідчення свідків, котрих називали «послухами й видоками». Видоками були особи, які вважались свідками факту, а послухами – ті, що були свідками доброї слави сторони, яка брала участь у судовому процесі.

Стаття 85 Просторової Правди (далі – Пр. Правда) вказувала, що послухами могли бути тільки вільні люди й лише в окремих випадках – боярські тіуни або закупи. Не могли бути свідками жінки. Відповідно до ст. 18 Пр. Правди обвинувачений у вбивстві міг відвести від себе підозру шляхом виставлення семи послухів. Свідки брали участь під час процедури розшуку злодія («звода»). Відповідно до ст.ст. 36, 37, 39 Пр. Правди якщо «звід» приводив до кордонів держави або закінчувався тим, що власник речі не міг назвати особу, в якій придбав украдену річ, добросовісний покупець міг відвести від себе звинувачення у крадіжці, виставивши двох свідків покупки або митника, у присутності яких здійснювалась покупка [9, с. 15–21, с. 41–67]. Під понятими на той час розуміли «достойних людей», яких залучали для проведення процесуальних дій.

У Київській Русі роль експертів спочатку виконували судді, а потім уже інші особи, яких називали «обізнаними людьми». Для проведення експертиз запрошували дияконів, лікарів, ремісників та інших осіб, чия думка викладалась у формі письмового висновку – «сказки» [13, с. 10]. У XV–XVII ст. перекладача називали поняттям «толмач». Послугами перекладача користувались купці, які здійснювали свою діяльність за межами держави, політики, котрим доводилось спілкуватись із представниками іноземних держав, воєнні в походах, а також і суди під час здійснення правосуддя у справах, пов'язаних з іноземним елементом (наприклад, коли злочин учинявся іноземцем).

Майбутнє регулювання правового статусу суб'єктів, котрі сприяли здійсненню кримінального провадження, здійснювалось Судебником Казимира 1468 року та Литовськими статутами 1529, 1566 та 1588 років. Закріплювалась обов'язкова участь на попередньому слідстві понятих, яких називали «два шляхтича віри годні». Про свідків говорили як про «добрих людей», які були свідками доброї або поганой слави обвинуваченого, подібно до послухів або видоків за Руською Правдою, та мали важливе значення для суду. Негативна характеристика обвинуваченого могла бути причиною смертної кари. Свідками могли бути тільки християни, які підлягали допиту тільки під присягою. Вищою мірою вірогідності були свідчення духовенства й посадових осіб [8, с. 113].

Під час панування Речі Посполитої на землях України експертну діяльність здійснював возний, який у присутності свідків проводив огляд місця події, кон-

статував смерть, установлював ступінь завданих тілесних ушкоджень та оцінював обсяг завданої шкоди [3, с. 56–63]. Цей період характеризується здійсненням експериментів, порівняльних та інших досліджень. Уважається, що саме в цей час відбулось становлення інституту експертів.

Доба Гетьманщини успадкувала основні риси процесуального права попереднього історичного періоду, однак воно все ж зазнало деяких змін, передусім унаслідок зміни судового устрою та змінених політичних і соціальних умов краю у XVII столітті, зокрема й під впливом російського процесуального права.

У другій половині XVII ст. домінував обвинувально-змагальний процес. Чіткого поділу на цивільний і кримінальний процес не було, хоча на практиці кінця XVII ст. такий поділ уже позначився. Як докази використовувались показання приватних та державних (возний) свідків. Свідком могла бути особа у віці 20–70 років, за винятком жінок, та нехристиянів, які могли бути свідками лише в разі відсутності інших свідків. Для одержання достовірних показань обвинуваченого, а інколи і свідків застосовувались тортури у вигляді так званої «спроби», «квестії», «муки» [4, с. 166]. Експертами вважались фахівці з різних галузей суспільного життя, які давали обґрунтовані відповіді на запити суду. Про експертів згадується у ст.ст. 272 та 274 Соборного Уложення 1649 року. Уперше визнавались злочинами не лише підроблення документів, виготовлення підроблених грошей, шахрайство з дорогоцінними металами, але й можливі способи їх учинення. Цим періодом датується виникнення психіатричної експертизи, першими експертами якої були монахи [1, с. 248]. Цим правовим актом було надано визначення «понятий» – «сторонние люди добрые, кому можно верить». У ст.ст. 119 та 120 було вказано про наявність понятих для засвідчення своїми підписами факту відмови відповідача з'явитись до суду та у процесі здійснення відповідачем опору під час його доставлення до суду. Ст. 143 передбачала відповідальність понятих за неправомірні діяння.

Головними принципами, за якими здійснювалось судочинство, були принципи гласності, відкритості та усності. У провадженні брали участь всі зацікавлені особи, а також могла бути присутньою громадськість. Мовою судочинства була українська, проте допускалось використання польської, російської мов та латині. Це положення свідчить про необхідність наявності для здійснення провадження перекладача, оскільки учасники та присутні особи повинні розуміти зміст справи, її хід та прийняте рішення.

Наприкінці XVIII ст. після входження Буковини й Галичини до складу Австрії на території західноукраїнських земель поступово стала поширюватись дія австрійського права. У грудні 1768 р. в Австрії імператрицею Марією Терезією був затверджений кримінальний кодекс, який був поділений на 2 частини, з яких перша стосувалася процесуального, а друга – матеріального права. У 1781 р. було видано розпорядження, котре давало судам можливість допускати свідками жінок і євреїв [11, с. 74–75].

На території Галичини, Буковини й Закарпаття, що перебували у складі Австрійської імперії у XIX ст., діяв власний Кримінально-процесуальний кодекс 1853 р. Однак унаслідок того, що він суперечив демократичним нормам судочинства,

чинства, у 1873 р. був затверджений новий Кримінально-процесуальний кодекс, який із незначними змінами діяв до 1918 року.

На початку XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії діяло загальноімперське законодавство за збереження лише окремих норм права України, визнаних і закріплених у законах Російської імперії. Норми кримінального процесуального права були сконцентровані у книзі II т. XV Зводу законів, яка мала назву «Законы о судопроизводстве по делам о преступлениях и проступках». За чинними нормами права кримінальний процес у стадії попереднього слідства поділявся на попереднє й формальне слідство. Саме за формального слідства здійснювався допит свідка. У Зводі законів Російської імперії були закріплені норми, котрими передбачалась обов'язкова участь понятих під час допиту для захисту допитуваних від насильства та неправильного запису їхніх показань. Для визначення поняття «експерт» використовували дефініцію «обізнані люди», які володіють знаннями в різних галузях науки, ремесла чи мистецтва, а їх показання визнавалися доказами у кримінальних справах. Причому вважалось, що їхня думка може змінити переконання судді чи слідчого, котрий їх залучив до участі у справі [2, с. 139].

У 1864 р. було прийнято Статут кримінального судочинства, який у своєму змісті містив ст.ст. 441–453, що регламентували процедуру допиту свідків та очної ставки. Питання участі свідків регулювалось Статутом про покарання, котрий накладали мирові судді. У ст. 92 було зазначено: «Якщо обвинувачений не визнавав себе винним, то мировий суддя приступав до допиту спочатку свідків обвинувача (тобто потерпілого по справі), а вже потім допитував обвинуваченого і вказаних ним свідків». Ст.ст. 100–101 регламентували процесуальні питання участі свідків [12, с. 540–541].

Недоліком Статуту кримінального судочинства була відсутність термінів «експерт» та «експертиза», хоча це не означало відсутності нормативного регулювання їх правового статусу. Так, відповідно до статей 112, 325 Статуту, експерти залучались тільки у випадках, коли для правильного розуміння обставин справи необхідні були спеціальні відомості або досвідченість у науці, мистецтві, ремеслі, промислі або певному занятті. Ними могли бути лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які внаслідок тривалих занять набули особливої обізнаності (ст. 326 Статуту). Установлено було заборону призначати експертів із числа суддів, свідків або присяжних засідателів (ст. 633). За наслідками проведення експертизи експерти надавали свої висновки з питань, що були поставлені слідчим або судом. Під час проведення таких слідчих дій, як огляд та освідування, Статутом було встановлено обов'язковість наявності спеціальних знань для їх проведення, проте у ст. 350 вказано, що повивальні бабки не можуть самостійно здійснювати судово-медичне освідування жінок, але можуть бути присутні як помічники судового лікаря.

Для проведенні слідчої дії у вигляді огляду або освідування жінки, понятими могли бути виключно заміжні жінки. Понятих запрошували для участі в таких процесуальних діях, як обшук, виїмка, огляд, арешт, розтин трупів та інші, а також вони брали участь у складанні протоколу про порушення. Важливою умовою участі певного понятого є його місце проживання, а саме особа не могла бути по-

нятим, якщо проживала далі, ніж за 15 верств. У ст. 109 Статуту зазначено, що «понятими запрошувались господарі домівок, лавок, промислових та торговельних закладів або ж їх керівники та повірені, а також волосні й селянські посадові особи та церковні старости». Не заборонено було залучати як інших понятих осіб, головною вимогою до яких була «суспільна довіра». Кількість понятих повинна була бути не менше двох осіб. Статутом були встановлені права та обов'язки таких суб'єктів, а також їх відповідальність [10].

КПК УРСР 1922 р. та 1927 р. відмовились від поняття «обізнані люди» та почали використовувати термін «експерт». Уперше було передбачено такий вид доказу, як висновок експерта, право органів розслідування не погоджуватись із висновком експерта та призначати повторну експертизу, право суду відхилити висновок експерта, непризначаючи повторної експертизи [2, с. 140]. Інститут понятих мав суто формальний характер. Понятими запрошувались випадкові люди, які погоджувалися брати участь у процесуальних діях, що мало наслідком зниження рівня забезпечення законності у кримінальних справах. А.А. Котова зазначає, що формальний підхід до вибору є у практиці нашої держави й донині, що має наслідком участь у провадженні слідчих дій осіб «із сумнівною репутацією» [5, с. 44].

КПК УРСР 1922 р. містив у своєму змісті розділ II, котрий регулював питання участі свідка у кримінальному провадженні. Недоліком КПК 1927 р. була норма, яка вказувала за можливе допитати захисника як свідка, якщо тому було щось відомо про злочини, передбачені статтями 54<sup>2</sup>-54<sup>14</sup> КК УРСР, чим порушувався принцип професійної таємниці захисника.

Даними законодавчими актами передбачалось здійснення провадження справ мовою більшості населення із забезпеченням для осіб, котрі не володіють цією мовою, права ознайомлення з матеріалами справи і всіма судово-слідчими діями через перекладача: «Производство по уголовным делам ведется на одном из двух государственных языков (украинском или русском) или на языке большинства населения данной местности. В тех случаях, когда обвиняемые, потерпевшие, свидетели или эксперты не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу, суд обязан приглашать переводчиков и ставит заинтересованных лиц в известность о каждом производимом судом действии через переводчика» (ст. 22 КПК 1922 р.).

У майбутньому правове становище цих суб'єктів регулювалось КПК 1960 р., який передбачав участь майже всіх сучасних суб'єктів кримінального провадження, що здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню. Новелою цього законодавчого акта була можливість гарантування безпеки таких осіб у кримінальному провадженні.

Чинним КПК України 2012 р. цих суб'єктів віднесено до учасників кримінального провадження про що зазначено у п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України. Чітко визначеним, на відміну від попереднього нормативного регламентування, є і правовий статус свідка, перекладача, експерта, спеціаліста та понятого. Хоча зазначимо, що проблем, які стосуються участі названих суб'єктів у кримінальному провадженні, є чимало й питання майбутнього вдосконалення наукового розуміння та нормативного регламентування їх правового статусу залишаються актуальними й нині.

**Висновки.** Досліджуючи питання історичного розвитку правового статусу суб'єктів, котрі здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню зі становлення Київської Русі й до наших днів, можна констатувати поліпшення законодавчої регламентації їх процесуального статусу. Ми вважаємо, що на сьогодні не отримав належного повноцінного правового закріплення лише правовий статус понятого у кримінальному провадженні. Ураховуючи напрацювання науковців та законодавця, законодавство зарубіжних країн, а також практику Європейського суду із прав людини, вважаємо можливим майбутнє вдосконалення регулювання правового статусу цих суб'єктів.

### Література

1. Гусаченко Є.О. Історико-правові передумови використання спеціальних знань. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 243–253.
2. Дудич А.В. Поняття судового експерта як учасника кримінального провадження. *Наше право*. 2014. № 6. С. 138–143.
3. Захарченко П.П. Історія держави і права України : підручник. Київ, 2005. 367 с.
4. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ, 2007. 552 с.
5. Котова А.А. Понятій як суб'єкт кримінально-процесуальної діяльності. *Наука і практика*. 2011. № 2. С. 4–45.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року. *Електронний ресурс*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.03.2020).
7. Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. *Електронний ресурс*. URL: [http://search.ligazakon.ua/l\\_doc2.nsf/link1/KD0007.html](http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0007.html) (дата звернення: 03.03.2020).
8. Музыченко П.П. История государства и права Украины : учебное пособие. Киев, 2005. 570 с.
9. Тацій В.Я., Рогожин А.Й., Гончаренко В.Д. Історія держави і права України : підручник у 2-х томах. Том 1. Київ, 2003. 656 с.
10. Устав уголовного судопроизводства от 1864 г. *Електронний ресурс*. URL: <http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/> (Дата обращения 03.03.2020).
11. Швердін М.М. Історія держави і права України: курс лекцій. Харків, 2010. 232 с.
12. Шигаль Д.А. Кримінальне судочинство в мирових судах, введених за судовою реформою 1864 р. у Російській імперії. *Форум права*. 2008. № 3. С. 538–543.
13. Щербаковський М.Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків, 2015. 560 с.

### Анотація

**Страшок А. А. Історичний розвиток правового статусу суб'єктів, які здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню.** – Стаття.

Досліджено основні періоди історичного розвитку правового статусу суб'єктів, які здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню. До суб'єктів, котрі здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню, автор відносить свідка, понятого, перекладача, спеціаліста та експерта.

Дослідження становлення правового статусу цих осіб починається з VIII–VI ст. до н. е., під час колонізації Північного Причорномор'я, і триває до наших днів. Проаналізовано найбільш визначні законодавчі акти минулих часів, які регулювали правовий статус суб'єктів, що здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню. До таких нормативно-правових актів автором віднесено Руську Правду, котра діяла за часів Київської Русі, Судебник Казимира 1468 року, Литовські статуту 1529, 1566 та 1588 років, Соборне Уложення 1649 року, книгу II т. XV Зводу законів, яка мала назву «Законы о судопроизводстве по делам о преступлениях и проступках», Статут кримінального судочинства 1864 року, Кримінально-процесуальні кодекси УРСР 1922 року та 1927 року, Кримінально-процесуальний кодекс України 1960 року та Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року.

Автором зазначається, що протягом свого розвитку правовий статус цих суб'єктів поліпшувався, а саме розширювався, оскільки вони наділялись новими права, обов'язками та відповідальністю. Указується, що на сьогодні їх статус є чітко регламентованим, а також, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України 2012 року, цих осіб було віднесено до учасників кримінального провадження.

дження. Також автором зазначається про наявність проблем, які стосуються участі вказаних суб'єктів у кримінальному провадженні, а саме – неповноцінне правове закріплення правового статусу понятого у кримінальному провадженні. Наприкінці статті автором зауважується необхідність вивчення напрацювань науковців та законодавця, законодавства зарубіжних країн, а також практики Європейського суду із прав людини з метою вдосконалення правового статусу суб'єктів, які здійснюють функцію сприяння кримінальному провадженню.

*Ключові слова:* кримінальний процес, правове регулювання, історичне становлення, свідок, понятий, перекладач, спеціаліст, експерт.

## Summary

***Strashok A. A. Historical development of the legal status of the subjects which are the functions of promoting criminal proceedings. – Article.***

The article explores the main periods of historical development of the legal status of the subjects which are the functions of promoting criminal proceedings. The subjects who carry out the function of facilitating criminal proceedings are witness, attesting witness, an interpreter, specialist and expert.

The study of the legal status of these persons begins with the VIII-VI centuries BC, during the colonization of the Northern Black Sea, and to this day. The most prominent legislative acts of the past are analyzed, which regulate the procedural status of the subjects which are the functions of promoting criminal proceedings. There are *Russkaya Pravda*, which was in force at the time of Kievan Rus, the *Casimir's Code* of 1468, the *Lithuanian statutes* of 1529, 1566 and 1588, the *Sobornoye Ulozheniye* of 1649, Book II, Vol. XV "Laws on proceedings in the cases of crimes and misdemeanors", the *Statute of Criminal Procedure* in 1864, the *Criminal Procedure Codes of the Ukrainian SSR* in 1922 and 1927, the *Criminal Procedure Code of Ukraine* in 1960 and the *Criminal Procedure Code of Ukraine* in 2012. The author notes that as they evolved, the legal status of these entities improved and expanded, as they were given new rights, responsibilities and responsibilities. It is stated that today their status is clearly regulated, and according to the *Criminal Procedure Code* of 2012, these persons are participants in criminal proceedings. The author also notes that there are currently problems relating to the participation of these subjects in criminal proceedings, namely the incomplete legal consolidation of the legal status of attesting witness in the criminal proceedings. At the end of the article, the author points out the need to study the work of scientists and legislators, the legislation of foreign countries, as well as the practice of the *European Court of Human Rights* in order to further improve the legal status of the subjects which are the functions of promoting criminal proceedings.

*Key words:* criminal procedure, legal regulation, historical development, witness, attesting witness, translator, specialist, expert.